

Η ΑΓΟΡΑ ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
από τους ομηρικούς
έως τους ρωμαϊκούς χρόνους

THE AGORA
IN THE MEDITERRANEAN
from Homeric to Roman times

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΚΩΣ, 14-17 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2011

INTERNATIONAL CONFERENCE
KOS, 14-17 APRIL 2011

Επιστημονική επιμέλεια
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

με τη χρηματοδότηση του
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2011

Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΡΡΗΣ

Εισαγωγή: Ιστορία και τοπογραφία της Σικυώνος

Η Σικυώνα ιδρύθηκε κατά τη Γεωμετρική περίοδο στην παράκτια πεδιάδα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, δυτικά της Κορίνθου¹. Η πόλη αναπτύχθηκε ραγδαία έτσι ώστε τον 6ο αι. π.Χ. να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην Ελλάδα υπό την τυραννία των Ορθαγοριδών και να εξελιχθεί σε καλλιτεχνικό κέντρο διεθνούς εμβέλειας². Το τέλος αυτής της πόλης επήλθε ξαφνικά το 303 π.Χ., όταν ο Δημήτριος Πολιορκητής, γιός του Αντίγονου Α' και επίδοξος βασιλεύς των Μακεδόνων, την κατέστρεψε για να την επανιδρύσει στη συνέχεια στη θέση της ακρόπολής της³. Φαίνεται ότι η καταστροφή ήταν τόσο ριζική ώστε σήμερα να μην έχουμε μπορέσει να εντοπίσουμε με βεβαιότητα ούτε καν τη θέση της αρχαίας πόλης ή τα τείχη που την περιέβαλαν⁴. Ο Διόδωρος Σικελιώτης εντοπίζει τα πλεονεκτήματα της νέας πόλης στη φυσική οχυρότητά της και στο πλήθος των υδάτων που διασφάλιζαν «απόλαυση ειρηνική» και «ασφάλεια πολέμου».

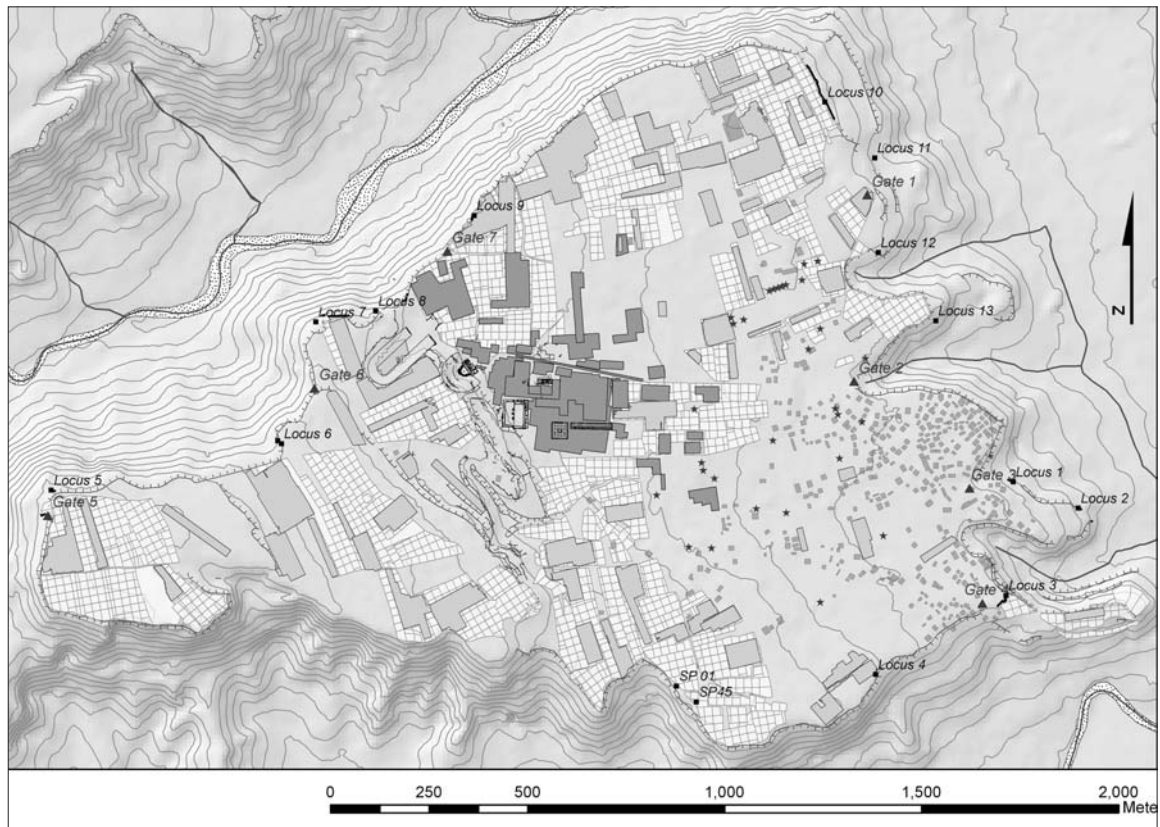
Το πλάτωμα όπου ιδρύθηκε η ελληνιστική πόλη υψώνεται περίπου 3,5 χλμ. νοτιοδυτικά του Κορινθιακού κόλπου, μεταξύ του Ασωπού και του Ελισσώνα ποταμού. Η δράση αυτών των δύο ποταμών σε συνδυασμό με την ανύψωση της βόρειας Πελοποννήσου και τον σχηματισμό θαλάσσιων υψιπέδων συνέβαλαν στη διαμόρφωση του πλατώματος (εικ. 1). Το σχήμα του είναι περίπου τριγωνικό με τη βάση του τριγώνου στην ανατολική πλευρά και την κορυφή στη δυτική πλευρά, ενώ το έδαφός του αναπτύσσεται σε κλιμακωτά επίπεδα που ανέρχονται από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Έτσι το υψόμετρο κατά μήκος της ανατολικής πλευράς είναι περίπου 120 μ., ενώ στη δυτική απόληξη του πλατώματος φθάνει στα 240 μ. Η πιο έντονη υψομετρική διαφορά, της τάξης των 20 μ., εντοπίζεται κατά μήκος της ανατολικής απότομης πλευράς του υψιπέδου που ορθώνεται πάνω από το αρχαίο θέατρο και το στάδιο, γεγονός που εξηγεί και την επιλογή της θέσης για την κατασκευή των δύο αυτών επιβλητικών μνημείων της αρχαίας πόλης. Κατά τον Πausανία (2, 7, 5) το ανώτερο πλάτωμα ήταν πλέον η ακρόπολη της νέας πόλης που εκτεινόταν στα ανατολικά του και που συμβατικά αποκαλούμε «κατώτερο πλάτωμα».

Η αρχαιολογική έρευνα στη Σικυώνα

Το θέατρο ήταν και το επίκεντρο των πρώτων ανασκαφών στη Σικυώνα κατά τον ύστερο 19ο αιώνα από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών. Από τη δεκαετία του 1920 έως τη δεκαετία του 1950 η ανασκαφι-

1. Γεωμετρικοί τάφοι ανακαλύφθηκαν πρόσφατα στη νότια πλευρά της πεδιάδας κατά τα διάκρια της διαπλάτυνσης της Εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών.
2. Για αυτήν την περίοδο της Σικυώνιας ιστορίας βλ. SKALET 1928, 52-62 και GRIFFIN 1982, 40-59.
3. Το γεγονός περιγράφουν ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (20.102.2-4) και ο Πλούταρχος (*Βίος Δημητρίου* 25.2)
4. Οι πρόσφατες εκτεταμένες ανασκαφές στο Σικυώνιο πεδίο στο

πλαίσιο της κατασκευής της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Κιάτου όπως και της διαπλάτυνσης της Εθνικής οδού Κορίνθου-Πατρών δεν έφεραν στο φως τμήματα του τείχους, ούτε οικοδομικά λείψανα που μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα στον πυρήνα του αρχαϊκού και κλασικού άστεως. Βλ. τη συζήτηση για τα τοπογραφικά προβλήματα της παράκτιας πόλης στο LOLOS 2011, 182-187 και 272-274.

Εικ. 1. Το πλάτωμα της Σικυώνας με τα τετράγωνα της επιφανειακής έρευνας και τις περιοχές που καλύφθηκαν με γεωφυσική διασκόπηση (με ανοιχτό χρώμα οι περιοχές που ερευνήθηκαν με μαγνητόμετρο ροής από το Πανεπιστήμιο του York, με σκούρο χρώμα αυτές που ερευνήθηκαν με διάφορες γεωφυσικές μεθόδους από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών). Σημειώνονται επίσης τα εντοπισμένα τμήματα του αρχαίου τείχους (Loci) καθώς και οι θέσεις των πυλών. Ισούψεις: 10 μ.

κή έρευνα υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη διεύθυνση καταρχάς του Α. Φιλαδέλφεως και στη συνέχεια του Α. Ορλάνδου επικεντρώθηκε στον χώρο της αγοράς της αρχαίας πόλης. Αποκαλύφθηκαν σταδιακά ένας ναός, το βουλευτήριο, μία μακρά στοά και ένα ορθογώνιο συγκρότημα που αναγνωρίστηκε ως γυμνάσιο. Περιορισμένη ανασκαφή στον χώρο του ναού και του θεάτρου έγινε κατά τη δεκαετία του 1980 από την Κ. Κρυστάλλη-Βότση για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁵. Στο σύνολό τους οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας αποκάλυψαν σημαντικά μνημεία του αστικού κέντρου της Σικυώνας, αλλά δεν αποσαφήνισαν ούτε τις χρονολογικές τους φάσεις ούτε το πώς εντάσσονταν στην αγορά. Κατά συνέπεια αγνοούσαμε τη μορφή και την έκταση της αρχαίας αγοράς και βέβαια τη σχέση της με τον ευρύτερο αστικό χώρο. Αυτά ήταν και κάποια από τα βασικά ερωτήματα που απασχόλησαν την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στο πλάτωμα της Σικυώνας από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας υπό τη διεύθυνση του γράφοντος σε συνεργασία με τη ΛΖ' ΕΠΚΑ, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, και το Πανεπιστήμιο του York.

5. Για τις αρχαιολογικές έρευνες στο πλάτωμα της Σικυώνας με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. LOLOS 2011, 279-282.

Η αρχαιολογική έρευνα περιέλαβε εντατική έρευνα επιφανείας στο μεγαλύτερο μέρος του πλατώματος που έχει συνολικό εμβαδό περίπου 2.500 στρεμμάτων, γεωφυσική έρευνα σε επιλεγμένες περιοχές, γεωαρχαιολογική έρευνα καθώς και αρχιτεκτονική έρευνα εντός του χωριού του Βασιλικού. Σε εξέλιξη βρίσκεται μελέτη συγκεκριμένων σωστικών ανασκαφών που διεξήγαγε το Υπουργείο Πολιτισμού κατά την τελευταία τριακονταετία. Κατά τη διάρκεια έξι ερευνητικών περιόδων (2004-2009) καλύφθηκε επιφανειακά έκταση περίπου 1.000 στρεμμάτων, που αντιπροσωπεύει περίπου το 40% του αρχαίου αστικού χώρου, ενώ περισσότερα από 400 στρέμματα ερευνήθηκαν με γεωφυσικές μεθόδους (εικ. 1). Η επιφανειακή έρευνα έγινε βάσει τετραγώνων μέσω διαστάσεων 20 x 20 μ., τα οποία καλύφθηκαν από πενταμελεις ομάδες με 4 μ. απόσταση μεταξύ των περπατητών. Στα 2.858 τετράγωνα που ερευνήσαμε επιφανειακά, μετρήσαμε όλα τα όστρακα και τα κεραμίδια, συλλέξαμε αντιπροσωπευτικά δείγματα και χαρτογραφήσαμε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με τη χρήση διαφορικού GPS υψηλής ακριβείας. Συνολικά καταγράφηκαν περίπου 800 κατά χώρα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και περίπου άλλα 1.000 διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη⁶.

Ο περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος, που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της αρχαίας αγοράς, ερευνήθηκε αποκλειστικά με γεωφυσικές μεθόδους καθώς οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας έχουν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την επιφανειακή διασπορά του υλικού. Ολόκληρος ο χώρος ερευνήθηκε με διαφορεικά μαγνητόμετρα ροής, ενώ μεγάλο τμήμα του και με όργανο μέτρησης της ηλεκτρικής αντίστασης του εδάφους σε διπλή διάταξη μαζί με τον πολυπλέκτη ώστε να καταγράψει την αντίσταση του υπεδάφους σε 3 διαφορετικά βάθη (0,5, 0,75 και 1 μ.). Σε συγκεκριμένες περιοχές έγινε χρήση και του γεωραντάρ για την καταγραφή της κατακόρυφης στρωματογραφίας του υπεδάφους μέχρι βάθους περίπου 1,80 μ. Επίσης επιλεκτικά εφαρμόστηκε και η μέθοδος της γεωηλεκτρικής τομογραφίας, χάρη στην οποία κατασκευάσαμε τρισδιάστατα γεωηλεκτρικά μοντέλα συγκεκριμένων θέσεων. Οι ίδιες τεχνικές εφαρμόστηκαν και γύρω από τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο σε μεγάλη ακτίνα, ενώ στον ευρύτερο αστικό χώρο έγιναν κυρίως μαγνητικές διασκοπήσεις⁷.

Τα αποτελέσματα των ερευνών εκτός της αρχαίας αγοράς αποδείχθηκαν καθοριστικά για την ανασύνθεση του ρυμοτομικού σχεδίου της αρχαίας πόλης, στο οποίο βέβαια εντασσόταν η αγορά⁸. Το πολεοδομικό σχέδιο της Σικυώνας ήταν προσανατολισμένο στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και αποτελούνταν από τετράγωνα νησίδες πλευράς 60 έως 65 μ. (εικ. 2). Συνολικά τεκμηριώσαμε την ύπαρξη 15 οδών με κατεύθυνση Β-Ν και 18 οδών με κατεύθυνση Α-Δ. Οι οδοί είχαν μέσο πλάτος 6 μ. με εξαίρεση τουλάχιστον μία οδό, πραγματική λεωφόρο πλάτους σχεδόν 10 μ., που διέσχιζε την πόλη από βορρά προς νότο και οδηγούσε στην αγορά (Οδός F). Η διηνεκής χάραξη αυτής της οδού, όπως και των οδών εκατέρωθεν της που επίσης συναντούν την αρχαία αγορά, αποδεικνύουν την πιστή εφαρμογή ενός ενιαίου πολεοδομικού σχεδίου τουλάχιστον στο κατώτερο πλάτωμα της Σικυώνας.

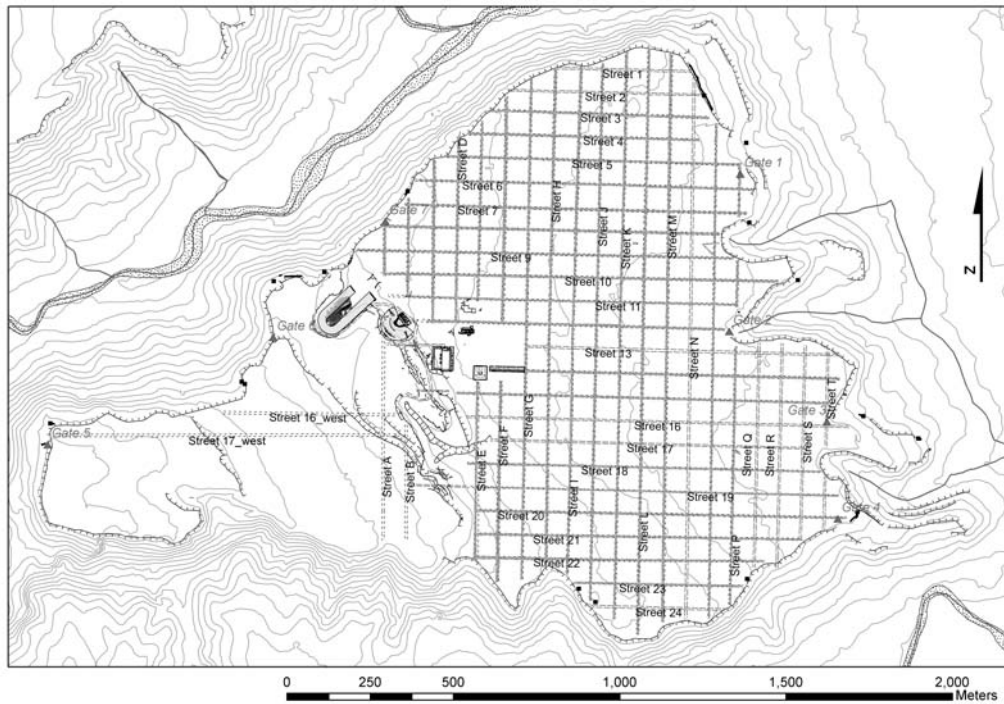
Όρια και έκταση της αγοράς

Η αγορά ιδρύθηκε στο μέσο περίπου του πλατώματος ακριβώς ανατολικά του υψιπέδου της ακρόπολης (εικ. 3). Η ταύτιση της αγοράς έγινε χάρη στην ανακάλυψη του βουλευτηρίου της πόλης από τον Α. Φιλαδέλφεια

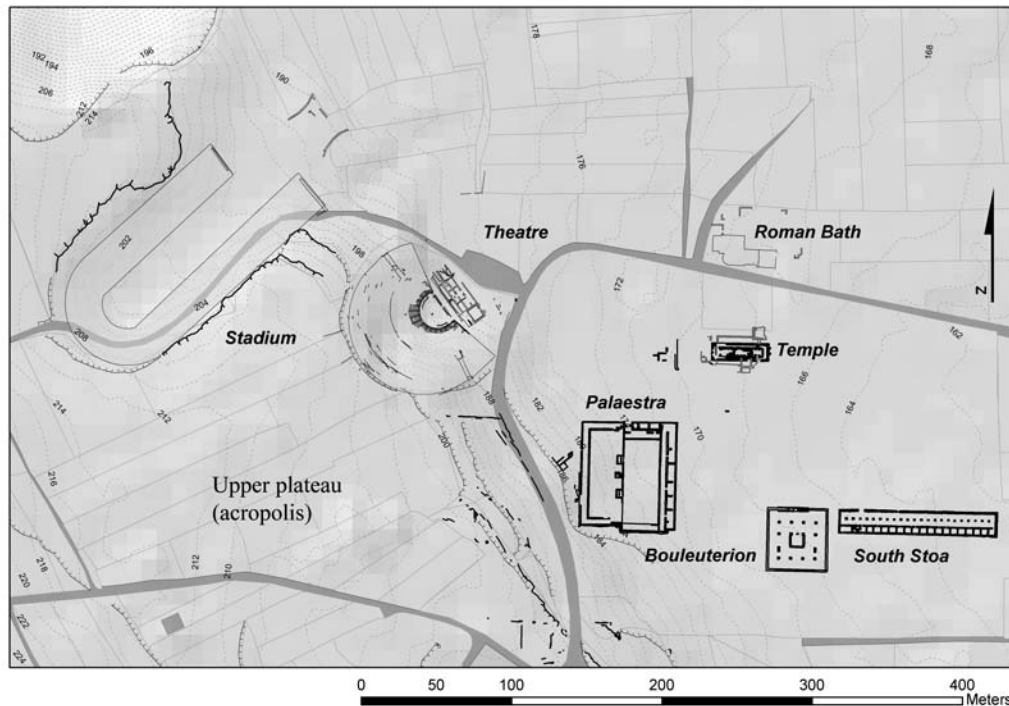
6. Για τη μεθοδολογία της έρευνας βλ. LOLOS et al. 2007· LOLOS et al., υπό έκδοση, καθώς και την ιστοσελίδα του ερευνητικού προγράμματος <<http://extras.ha.uth.gr/sikyona>> όπου έχουν αναρτηθεί και προκαταρκτικές αναφορές των αποτελεσμάτων.

7. Για τη γεωφυσική έρευνα στη Σικυώνα βλ. GOURLEY et al. 2008· SARRIS et al. 2008.

8. Για το ρυμοτομικό σχέδιο της Σικυώνας βλ. LOLOS - GOURLEY, υπό έκδοση.

Εικ. 2. Ανασύνθεση του ρυμοτομικού σχεδίου της αρχαίας Σικυώνος με τετράγωνες οικοδομικές νησίδες πλευράς 60-65 μ.

Εικ. 3. Το κέντρο της αρχαίας πόλης με τα ανασκαμμένα μνημεία (το στάδιο δεν έχει ανασκαφεί). Σημειώνονται επίσης σύγχρονοι δρόμοι (γκρίζο χρώμα) και τα όρια των σημερινών αγροτεμαχίων γύρω από τον απαλλοτριωμένο χώρο. Ισοϋψείς: 2 μ. (με διακεκομμένη αχρή γραμμή).

και την πλήρη αποκάλυψή του από τον Α. Ορλάνδο⁹. Η αναγνώριση του τετράγωνου αυτού οικοδομήματος, διαστάσεων 41,15 x 40,50 μ. ως βουλευτηρίου είναι ασφαλής, δεδομένου του σχήματος του κτηρίου και της εσωτερικής του διαρρύθμισης με τέσσερις κεντρικούς κίονες και πλίνθινες σειρές εδωλίων διατεταγμένες κατά μήκος των τριών πλευρών της υπόστυλης αίθουσας (εικ. 4). Επίσης, στις βάσεις των κεντρικών κίωνων χαρακτηκαν απελευθερωτικές επιγραφές, που στοιχειοθετούν τον δημόσιο χαρακτήρα του κτηρίου. Το βουλευτήριο αναφέρει ο Πausanias κατά την περιήγησή του στην αγορά της Σικυώνας (2, 9, 6) μαζί με την «Κλεισθένειο στοά», που κατά τον περιηγητή οφείλει το όνομά της στον κτίστη της. Ακριβώς ανατολικά του βουλευτηρίου ο Ορλάνδος ανέσκαψε μακρά διστοιχη στοά, μήκους 106 μ. και πλάτους 16,5 μ. με 20 μικρά διαμερίσματα κατά μήκος της νότιας πλευράς της¹⁰. Ο ανασκαφέας χρονολόγησε τη στοά βάσει δύο νομισμάτων στον 3ο αι. π.Χ., στην οποία χρονολόγηση συνηγορεί και το σχέδιό της, άρα η απόδοσή της στον Σικυώνιο τύραννο του 6ου αι. π.Χ. Κλεισθένη είναι απίθανη. Είτε ο Πausanias έσφαλλε, είτε εννοούσε άλλη στοά παρά το βουλευτήριο, και η μόνη πιθανή στοά είναι αυτή που ο Α. Ορλάνδος αποκαθιστά κατά μήκος τμήματος της βόρειας πλευράς του βουλευτηρίου¹¹. Λόγω εκτεταμένης λιθοθηρίας σώζεται μόνο η θεμελίωση

Εικ. 4. Το βουλευτήριο της Σικυώνας από νότια, αμέσως μετά την ανασκαφή του. Διακρίνονται καθαρά οι σειρές των πλίνθινων εδωλίων (Philadelphus 1926, εικ. 4).

9. PHILADELPHUS 1926· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1939, 120-121· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1940· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1947, 56-59· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1952, 187-188· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1956, 184-188. Τα εδώλια πλέον δεν

σώζονται γιατί δεν προστατεύθηκαν εγκαίρως.

10. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1952, 188-189· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1955, 387-391.

11. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1956, 187-188.

Εικ. 5. Η λάξευση της κιμηλιάς και η κατώτερη σειρά των θεμελίων της υποδοτικής στοάς κατά μήκος της βόρειας πλευράς του βουλευτηρίου από ανατολικά. Στο βάθος (προς δυσμάς) διακρίνεται η παλαίστρα.

πλάτους 2,40 μ. με ορθογώνιες λιθόπλινθους και η λάξευση της κιμηλιάς για την έδραση των θεμελίων σε συνολικό μήκος 13 μ. (εικ. 5). Άγνωστο παραμένει εάν η θεμελίωση αυτή ανήκει σε στοά, πόσο μάλλον στην Κλεισθέναιο στοά του Πausανία.

Δυτικά του βουλευτηρίου ο Ορλάνδος ανέσκαψε ένα μεγάλο ορθογώνιο συγκρότημα που ταύτισε ως γυμνάσιο και χρονολόγησε επίσης στον 3ο αι. π.Χ. βάσει νομισμάτων¹². Το κτήριο εκτείνεται σε δύο επίπεδα, το κατώτερο διαστάσεων 72 x 36 μ., και το ανώτερο 72 x 32,5 μ., με υπαίθριες αυλές περιστοιχισμένες από στοές (εικ. 6). Κατά τον Ορλάνδο, το ανώτερο επίπεδο είναι προσθήκη των ρωμαϊκών χρόνων, αν και είναι σαφές ότι η πρόσβαση στο επίπεδο αυτό είχε προβλεφθεί από την αρχή μέσω της κεντρικής κλίμακας στη δυτική πλευρά. Η αναγνώριση του συγκροτήματος ως γυμνασίου βασίζεται στην αρχιτεκτονική του και στον Πausανία που αναφέρει ένα γυμνάσιο «τῆς ἀγορᾶς ὄντι οὐ μακράν» (2, 10, 1). Στην πραγματικότητα, και εφόσον αποδεχθούμε ότι το συγκρότημα ανήκει σε γυμνάσιο, πρέπει να αποδώσουμε το συγκεκριμένο κτήριο στην παλαίστρα του γυμνασίου. Η έκφραση του Πausανία σημαίνει ότι το κτήριο ήταν εκτός της αγοράς· πράγματι το πρόπυλόν του εντοπίστηκε στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς του.

12. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1933, 63-75· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1935· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1936, 73-75· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1937, 86-90· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1955,

391-393· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1956, 188-189.

Εικ. 6. Αεροφωτογραφία της παλαιστρας (Γ. Τερζής, Εκδόσεις Καταγράμμα).

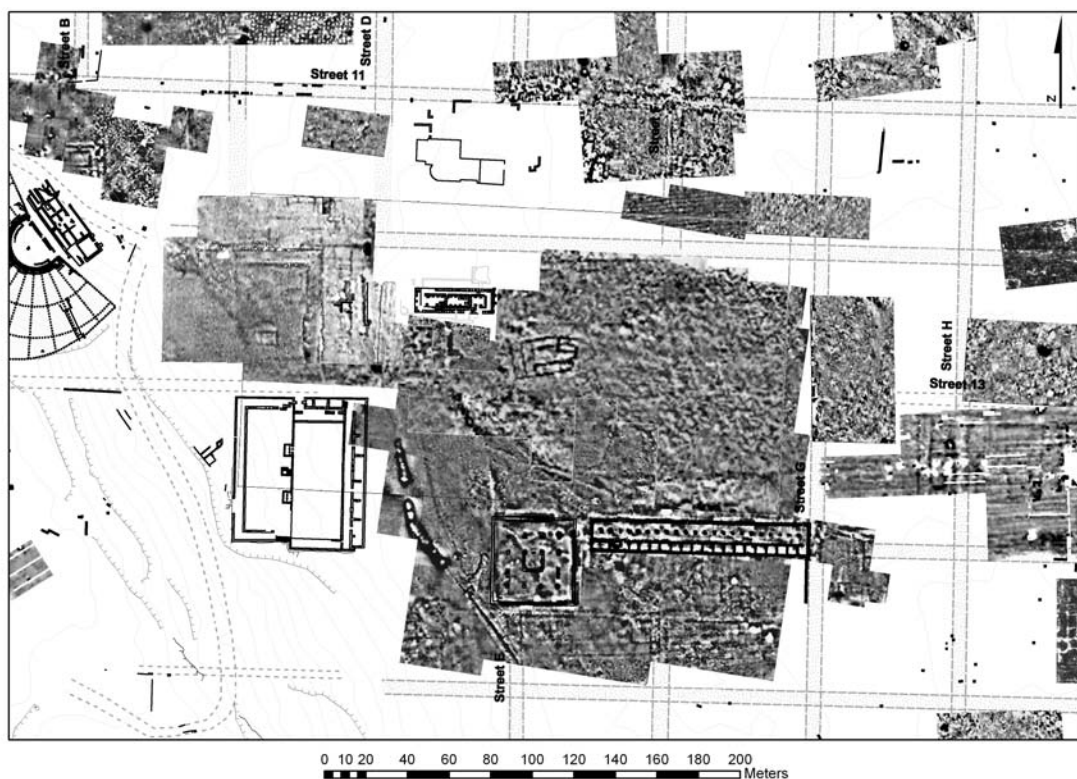
Χάρη λοιπόν στις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας μάθαμε όχι μόνο τη θέση της αγοράς της αρχαίας πόλης αλλά και το νοτιοδυτικό της όριο που διαγράφεται από τη στοά και το βουλευτήριο στα νότια και την παλαιστρα στα δυτικά. Τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών μάς επιτρέπουν να προτείνουμε τα πιθανά όρια της αγοράς κατά μήκος της βόρειας, ανατολικής και νότιας πλευράς της και να υπολογίσουμε πόση έκταση καταλάμβανε. Ότι η αγορά είχε σαφή όρια στην αρχαιότητα αποδεικνύεται από την έκφραση που χρησιμοποιεί ο Πausanias ερχόμενος στην αγορά: «Ἐς δὲ τὴν ἀγορὰν ἔσελθούσι Πειθοῦς ἔστιν ἱερὸν...» (2, 7, 7).

Ακριβώς βόρεια της παλαιστρας εντοπίσαμε με γεωφυσικές διασκοπήσεις (ηλεκτρικές, μαγνητικές και το γεωραντάρ) ένα ιερό που αποτελείται από μικρό ναό διαστάσεων περίπου 10 x 6 μ. και περιβάλλεται στις τρεις πλευρές από στοές (εικ. 7). Οι στοές διαγράφουν ένα τετράγωνο 60 x 60 μ. ανοιχτό προς δυσμάς, που πιθανόν να είναι το ιερό της Αρτέμιδος που αναφέρει ο Πausanias (2, 7, 6) βαδίζοντας από το θέατρο και τον παρακείμενο ναό του Διονύσου προς την αγορά. Δεκετέσσερα περίπου μέτρα ανατολικά της ανατολικής πλευράς του ιερού εντοπίσαμε ακόμα μία στοά μήκους περίπου 41 μ., που βρίσκεται στην ίδια ευθεία με την ανατολική πλευρά της παλαιστρας¹³. Η στοά αυτή μαζί με την παλαιστρα όριζαν τη δυτική πλευρά της αγοράς που με τη σειρά της βρίσκεται στην ίδια ευθεία με οδό που οδηγεί στην αγορά από βορρά (Οδός D). Η ανίχνευση του βόρειου και ανατολικού ορίου της αγοράς είναι περισσότερο προβληματική. Ένα βασικό ερώτημα είναι εάν τα ρωμαϊκά λουτρά που σώζονται βόρεια της αγοράς και σήμερα στεγάζουν το αρχαιολογικό μουσείο βρίσκονταν εντός της αγοράς. Η γεωφυσική έρευνα τεκμηρίωσε την ύπαρξη οδού με κατεύθυνση

13. Στην πραγματικότητα, τμήμα αυτής της στοάς ανασκάφηκε βασικά από τον Ορλάνδο στα 1938 και σε μήκος 25 μ.

περίπου: ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1939, 121.

Εικ. 7. Η αγορά με τα μνημεία, τα αποτελέσματα των μαγνητικών διασκοπήσεων, και την ανασύνδεση των αρχαίων οδών. Με κουκίδες και γραμμές σημειώνονται τα κατά χώρα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Α-Δ που διερχόταν βόρεια του ανασκαμμένου ναού και του ιερού που ανιχνεύσαμε βόρεια της παλαιστρας. Είναι πιθανό αλλά ακόμα όχι βέβαιο ότι αυτή η οδός (Οδός 12) όριζε την αγορά προς βορρά¹⁴.

Ο εντοπισμός του ανατολικού ορίου της αγοράς αποτελεί πραγματική πρόκληση. Αν και επιχειρήσαμε γεωφυσικές διασκοπήσεις ακριβώς ανατολικά του περιφραγμένου χώρου, οι συγκεκριμένες καλλιέργειες (βερυκοκιές) δεν επέτρεψαν την απρόσκοπτη διεξαγωγή της έρευνας (η γεωφυσική έρευνα γίνεται βάσει καννάβου και προϋποθέτει μετρήσεις σε παράλληλη διάταξη ανά μέτρο). Το ερώτημα είναι εάν η οδός G ήταν το όριο της αγοράς ή η αμέσως επόμενη οδός της προς ανατολάς (οδός H), και μέχρι στιγμής δεν έχει προκύψει ένα αδιάσειστο στοιχείο υπέρ της μίας ή της άλλης πιθανότητας. Στη νότια πλευρά, τέλος, ανιχνεύσαμε με γεωφυσική έρευνα την ύπαρξη μεγάλων κτηρίων νοτίως του βουλευτηρίου και της μακράς στοάς. Εάν αυτά ανήκαν στην αγορά, τότε πρέπει να θεωρήσουμε την Οδό 15 ως το νότιο όριο της αγοράς, ειδικά αν η βόρεια πλευρά αυτών των κτηρίων.

Συμπερασματικά, σε σχέση με τα όρια και την έκταση της αρχαίας αγοράς, και σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα πιστεύουμε ότι μόνο στη νότια και δυτική πλευρά η αγορά οριζόταν με κτίσματα, ενώ στις υπόλοιπες πλευρές ήταν ανοιχτή. Το δυτικό της όριο είναι δεδομένο και πιστεύουμε ότι το βόρειο όριό της πρέπει να είναι η Οδός 12. Εάν θεωρήσουμε ότι η Οδός G ήταν το ανατολικό όριο και η νότια πλευρά του

14. Το πρόβλημα είναι ότι ο χώρος μεταξύ της βόρειας περιφράξης του αρχαιολογικού χώρου και του ρωμαϊκού λουτρού, που

χρησιμοποιεί ως χώρος στάθμευσης, δεν ενδείκνυται για γεωφυσική έρευνα.

βουλευτηρίου το νότιο όριό της, τότε οι διαστάσεις της ανέρχονται περίπου στα 214 x 174 μ. και το εμβαδόν περίπου στα 37.000 μ². Εάν θεωρήσουμε ότι η Οδός Η ήταν το ανατολικό όριο και η Οδός 15 το νότιο όριο, τότε οι διαστάσεις της είναι 282 x 208 μ., και το εμβαδόν της σχεδόν 59.000 μ². Στην πρώτη περίπτωση η αγορά θα καταλάμβανε χώρο ίσο με έξι ολόκληρες και τρεις μισές νησίδες, ενώ στη δεύτερη περίπτωση χώρο ίσο με 12 νησίδες. Σε κάθε περίπτωση, η αγορά της Σικυώνας πρέπει να ήταν μία από τις μεγαλύτερες αγορές της Μεσογείου, τουλάχιστον σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, ξεπερνώντας σε έκταση αγορές σημαντικών πόλεων, όπως της Μιλήτου, της Μαγνησίας του Μαιάνδρου ή της Δούρας-Ευρωπού. Η ελάχιστη πιθανή έκτασή της αντιστοιχεί σε περίπου 2,2% της επιφάνειας του κατώτερου πλατώματος της Σικυώνας, ενώ η μέγιστη σε περίπου 3,5%

Η μορφή της αγοράς

Την επιβλητικότητα αυτής της ευρύχωρης αγοράς ενέτεινε και το εδαφικό ανάγλυφο, δεδομένου ότι η αγορά διαμορφώθηκε στους πρόποδες του ανώτερου πλατώματος και βρισκόταν ψηλότερα από το μέρος της πόλης που απλωνόταν στα ανατολικά της (εικ. 8). Για την κατασκευή της παλαιστρας και του ιερού στα βόρεια της, χρειάστηκε η λάξευση του πρανούς της ακρόπολης σε αρκετό βάθος. Υπολογίζεται ότι για την κατασκευή μόνο του ανώτερου ανδῆρου της παλαιστρας χρειάστηκε η λατόμηση περίπου 4.000 μ.³ αβεστικού ψαμμίτη (calcarenite), κροκαλοπαγούς και μαργαϊκού πετρώματος. Η υψομετρική διαφορά μεταξύ των δύο ανδῆρων ανέρχεται σε 3,4 μ. Δεν γνωρίζουμε τι μορφή παρουσίαζε η πλευρά της παλαιστρας προς την αγορά, και γενικά πώς γινόταν η μετάβαση από το επίπεδο αυτό στο επίπεδο της αγοράς, δεδομένου ότι η υψομετρική διαφορά τους είναι της τάξης των 4 μ. Δεν αποκλείεται η ανατολική πλευρά της παλαιστρας να λειτουργούσε και ως ανάλημμα προς την κατεύθυνση της αγοράς και η κάθοδος στην αγορά κατά μήκος της οδού που υποθέτουμε ότι υπήρχε μεταξύ της παλαιστρας και του ιερού στα βόρεια της (Οδός 13) να είχε βαθμίδες. Δυστυχώς, ο ανατολικός τοιχοβάτης της παλαιστρας εντοπίστηκε μόνο στο ΒΑ του άκρο, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του είναι υποθετικό¹⁵. Σε άλλα σημεία του κατώτερου πλατώματος οι οδοί με κατεύθυνση Β-Ν λειτουργούσαν και ως αναλήμματα των ανδῆρων των οικοδομικών νησίδων που ανέβαιναν κλιμακωτά από ανατολάς προς δυσμάς.

Τα μνημεία της αγοράς και οι λειτουργίες τους

Εκτός του βουλευτηρίου και της «Κλεισθένειου στοάς», ο Πausanias αναφέρει διάφορα μνημεία και ιερά εντός της αγοράς. Αφού περιέγραψε τον ναό της Αρτέμιδος με την πεσμένη οροφή, μπαίνοντας στην αγορά συναντά το ιερό της Πειθούς (2, 7, 7). Ο ιδρυτικός μύθος του ιερού έχει ενδιαφέρον γιατί εξηγεί την αιτιολογική σχέση μεταξύ των ιερών της Αρτέμιδος, της Πειθούς και του Απόλλωνος. Οι Σικυώνιοι πίστευαν ότι σε αυτό το σημείο επέστρεψαν ο Απόλλων και η Άρτεμις έχοντας πεισθεί από τους Σικυωνίους. Η ιστορία όπως τη μεταφέρει ο Πausanias έχει ως εξής: οι θεοί αφού σκότωσαν τον Πύθωνα ήρθαν στην Αιγιάλεια (Αιγιάλεια ήταν το αρχαίο όνομα της Σικυώνας) για τον θρησκευτικό καθαρισμό. Επειδή όμως δοκίμασαν τρόπο στην τοποθεσία που οι Σικυώνιοι αποκαλούσαν Φόβο, αποχώρησαν στην Κρήτη και τους κατοίκους της Αιγιάλειας τους κατέλαβε μια νόσος. Προκειμένου να τους εξιλεώσουν, οι Σικυώνιοι έστειλαν πομπή από επτά παιδιά και επτά παρθένους στον Σύθα ποταμό. Οι θεοί έτσι πείστηκαν να γυρίσουν και το μέρος όπου πρωτοέ-

15. Βλ. το σχέδιο στο ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1935, 116 όπου ξεχωρίζει το υποθετικό από το σωζόμενο τμήμα του τοίχου. Πρβλ.

ΦΑΡΑΚΛΑΣ 1971, εικ. 37, όπου ολόκληρη η ανατολική πλευρά της παλαιστρας απεικονίζεται λανθασμένα ως ανακαμμένη.

Εικ. 8. Άποψη της αγοράς και μέρους του κατώτερου πλατώματος της Σικυώνος από την παλαίστρα (προς ανατολάς).

φθασαν ήταν το ιερό της Πειθούς. Η πομπή γινόταν ακόμα και στις μέρες του Πausanias κατά την εορτή του Απόλλωνα: οι παιδιά βιάδιζαν στον Σύθα (ο Σύθας είναι το ποτάμι που χωρίζει τη Σικυώνα από την Αχαΐα) και αφού έφερναν τα αγάλματα των θεών στο ιερό της Πειθούς ισχυριζονταν ότι τα επιστρέφουν στον ναό του Απόλλωνα.

Στη συνέχεια ο Pausanias περιγράφει το ναό του Απόλλωνα και την ιστορία του (2, 7, 8-9). Ο αρχαίος ναός, που κατά την παράδοση ιδρύθηκε από τον Προίτο και στέγαζε τη λόγχη του Μελεάγρου και τους αυλούς του Μαρσού, κήκε, ενώ ο ναός και το άγαλμα των ημερών του ανατέθηκε από κάποιον Πυθοκλή. Ο αρχαίος ναός του Απόλλωνα είναι πιθανότατα αυτός που αναφέρει ο Αριστοτέλης, ενώ ο Πυθοκλής ενδέχεται να είναι ο γλύπτης των μέσων του 2ου αι. π.Χ. που μνημονεύει ο Πλίνιος¹⁶. Ο ναός που ανασκάφηκε στην αγορά της Σικυώνος με την αρχαϊκή και την ελληνιστική φάση πρέπει να ανήκει στον Απόλλωνα¹⁷. Ο E. Østby που μελετά την αρχιτεκτονική του ναού αποκαθιστά ένα πρόστυλο αρχαϊκό ναό και έναν περίπτερο ελληνιστικό με 6 x 18 κίονες¹⁸. Στον αρχαϊκό ναό αποδίδονται και τα ακροκέραμα που βρέθηκαν στις επιχώσεις του ναού και χρονολογούνται περί το 530 π.Χ.¹⁹ Στα χρόνια του Αυγούστου ο ναός του Απόλλωνα είχε μεγάλη φήμη, καθώς κατά τον Lucius Ampelius εκεί φυλάσσονταν κειμήλια ενδόξων ανδρών, όπως η ασπίδα και το ξίφος του Αγαμέμνονα, η γλαμύδα και ο θώρακας του Οδυσσέα και τα κουπιά των Αργοναυ-

16. Αριστοτέλη, *Περί θανμασιών ακουσματων*, σελ. 834, 58 (ed. Bekker). Πλίνιος, *N.H.* 34, 51.

17. Το ναό ανέσκαψε πρώτος ο Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ (1926) και στη συνέχεια ο Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (1938) και η Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-

ΒΟΥΤΗ (1988, 1991α, 1991β). Για την ταυτότητα του ναού βλ. τη συζήτηση στο LOLOS 2011, 380-381.

18. ØSTBY 1992, 161-162.

19. WINTER 1993, 91.

τών²⁰. Εάν θεωρήσουμε ότι το ιερό της Αρτέμιδος είναι αυτό που ανακαλύψαμε με γεωφυσικές μεθόδους στα βόρεια της παλαιόστρας, πρέπει να αναζητήσουμε το ιερό της Πειθούς στην ίδια περιοχή, δηλαδή κοντά στη ΒΔ γωνία της αγοράς. Ίσως η Πειθώ να μην είχε ναό αλλά ένα ιερό περίβολο, γι' αυτό και ο Πausanias το αναφέρει ως «ιερό» και όχι ως ναό όπως στην περίπτωση της Αρτέμιδος και του Απόλλωνα.

Μεταξύ του ιερού της Πειθούς στο βόρειο τμήμα και του βουλευτηρίου στη νότια πλευρά της αγοράς ο Pausanias αναφέρει τρία ακόμα μνημεία και πολλά αγάλματα. Κοντά στο ιερό της Πειθούς (2, 8, 1) είδε τέμενος αφιερωμένο στους ρωμαίους αυτοκράτορες που κάποτε ήταν η οικία του τυράννου Κλέωνα, ο οποίος έζησε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Μπροστά από αυτήν την οικία είδε το ηρώο του Αράτου, στρατηγού της Αχαικής Συμπολιτείας και μιας από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες του 3ου αι. π.Χ. Μετά το ηρώο του Αράτου, έχοντας πλέον πλησιάσει στο βουλευτήριο, αναφέρει το βωμό του Ισθμίου Ποσειδώνος (2, 9, 6). Είναι πιθανόν ο βωμός να ιδρύθηκε αφότου οι Ρωμαίοι παραχώρησαν στους Σικυώνιους την οργάνωση των Ισθμίων αγώνων μετά την καταστροφή της Κορίνθου στα 146 π.Χ.²¹ Το τελευταίο οικοδομήμα που αναφέρει ο περιηγητής εντός της αγοράς είναι το ιερό του Απόλλωνος Λυκίου (2, 9, 7), που ήταν ήδη ερείπιο. Κανένα από αυτά τα μνημεία δεν έχει ανασκαφεί ή εντοπιστεί με βεβαιότητα.

Αμέσως ΒΑ του ναού η Κρυστάλλη-Βότση ανέσκαψε μερικώς τα θεμέλια ενός πειόσχημου κτίσματος που απέδωσε πιθανόν σε βωμό, δηλαδή το βωμό του παρακείμενου ναού²². Οι διαστάσεις του κτίσματος κατά τις μετρήσεις μας είναι 8,53 x 8,62 μ. και φαίνεται να έχει ανατολική πρόσοψη. Κρίνοντας από τα ορατά μέρη και λαμβάνοντας υπόψη ότι το κτήριο δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του, φαίνεται ότι το εσωτερικό του δεν είναι συμπαγές αλλά περαιτέρω ανάλυση δεν είναι εφικτή στην παρούσα κατάσταση. Μόνο η περάτωση της ανασκαφής του μπορεί να μας διαφωτίσει για την ταυτότητα του κτηρίου και να μας παράσχει κάποιες χρονολογικές ενδείξεις.

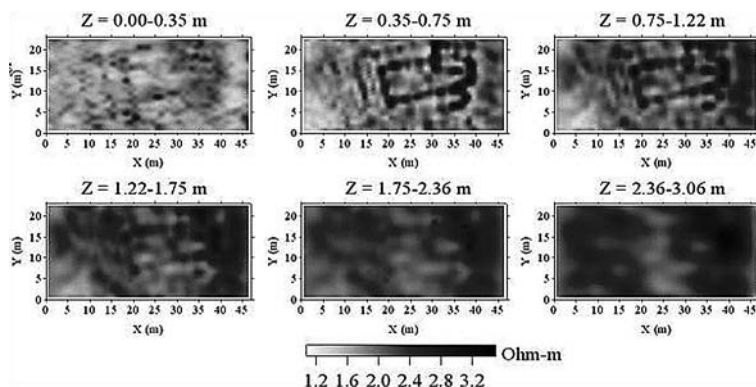
Επίσης, διάφορα πιθανά ίχνη αρχιτεκτονικών δομών αναγνωρίστηκαν από τη γεωφυσική έρευνα στην αγορά, τα περισσότερα ακανόνιστου σχήματος. Άξιο προσοχής είναι το διμερές ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων περίπου 9 x 6 μ. που ανιχνεύθηκε περί τα 40 μ. ΝΑ του ανασκαμμένου ναού. Μετρήσεις που έγιναν με το γεωραντάρ και με τη μέθοδο της ηλεκτρικής τομογραφίας έδειξαν ότι κείται βαθύτερα από την υπερκείμενη τρικλιτη βασιλική για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω (εικ. 9). Από το σχήμα και μόνο δεν είναι δυνατό να τεκμαίρουμε τη χρήση του.

Με βάση τα ανασκαμμένα μνημεία, αυτά που εντοπίσαμε με γεωφυσικές μεθόδους και αυτά που παραδίδονται από τις φιλολογικές πηγές (κυρίως τον Pausanias) αναγνωρίζουμε τέσσερις βασικές δραστηριότητες στην αγορά της Σικυώνας και τον περιβάλλοντα χώρο της. Η θρησκευτική λειτουργία φαίνεται να υπερίσχυε με τουλάχιστον έξι ιερά και πληθώρα αγαλμάτων όπου λατρεύονταν μεταξύ άλλων η Άρτεμις Λιμνάτις, η Πειθώ, ο Απόλλων, οι Ρωμαίοι βασιλείς, ο Ισθμιοσ Ποσειδώνος, ο Μελίχιος Ζευς και η Πατρώα Άρτεμις, ο Λύκιος Απόλλων και βέβαια ο Ερμής Αγοραίος. Κεντρική θέση στην αγορά φαίνεται να καταλάμβανε το ηρώο του Αράτου που μαζί με την «Κλεισθένειο στοά» και τον ναό του Απόλλωνα είχαν και έντονο αναμνηστικό χαρακτήρα. Η Σικυώνα βουλή συνεδρίαζε στο βουλευτήριο στη νότια πλευρά της αγοράς, ενώ το σώμα των πολιτών πρέπει να συνέρχεται στο θέατρο ΒΔ της αγοράς. Η παλαιόστρα αμέσως δυτικά της αγο-

20. Ampelius, *Liber memorialis* 8, 5. Ο Ampelius έζησε τον 2ο ή 3ο αι. μ.Χ. Η SCHEER (1996) αποκαλεί εύστοχα το ναό του Απόλλωνα στην αγορά της Σικυώνας «μουσείο ελληνικής προϊστορίας»

21. Όπως υποστηρίζει ο ROUX 1958, 146.

22. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ 1991α, 68· ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ 1991β, 31. Σημειωτέον ότι δεν έχει δημοσιευθεί σχέδιο του κτίσματος.

Εικ. 9. Τρισδιάστατη απεικόνιση του γεωηλεκτρικού μοντέλου της τρικλιτής βασιλικής που προήλθε από την 3D αντιστροφή παράλληλων τομογραφιών (σε διάταξη Διπόλου-Διπόλου). Οι οριζοντιογραφίες απεικονίζουν την ηλεκτρική αντίσταση του εδάφους με αυξανόμενο βάθος. Στις εικόνες εμφανίζεται το περίγραμμα της βασιλικής και το ορθογώνιο κτίσμα στη ΒΑ γωνία του κτηρίου.

ράς μαζί με το στάδιο αμέσως ΒΔ του θεάτρου εκπλήρωναν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των εφήβων της πόλης, ενώ αργότερα τα λουτρικά συγκροτήματα στα βόρεια και στα ανατολικά της αγοράς πρόσφεραν χαλάρωση και ψυχαγωγία στους κατοίκους της πόλης²³. Απουσιάζουν τα στοιχεία για μια βασική δραστηριότητα στις αρχαίες αγορές, δηλαδή την εμπορική. Αναφέραμε ότι η στοά που ανέσκαψε ο Ορλάνδος στη νότια πλευρά της αγοράς είχε 20 δωμάτια κατά μήκος του νότιου μέρους της, αλλά δυστυχώς δεν γνωρίζουμε ακόμα τίποτα για το περιεχόμενο αυτών των δωματίων έτσι ώστε να μπορέσουμε να βεβαιωθούμε για τη λειτουργία της ως οικονομικού και εμπορικού κέντρου της πόλης²⁴.

Η εξέλιξη της αγοράς στην ύστερη αρχαιότητα

Χάρη στη γεωφυσική έρευνα μπορούμε πλέον να είμαστε αρκετά βέβαιοι ότι κατά τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια ο μεγαλύτερος χώρος της αγοράς ήταν ελεύθερος από μεγάλα κτήρια, και φαίνεται ότι η αγορά παρέμεινε ανοικτή προς τη βόρεια και ανατολική πλευρά της, δεν ορίστηκε δηλαδή με στοές όπως συνέβη με αγορές άλλων πόλεων. Η εικόνα αυτή φαίνεται να αλλάζει από τον 4ο αι. μ.Χ. και εξής· ο οικισμός που κάποτε καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του κατώτερου πλατώματος ουσιαστικά περιορίζεται σε μια ακτίνα γύρω από την αρχαία αγορά. Η επιφανειακή έρευνα έδειξε συγκέντρωση υστερορωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής κεραμικής στο κεντρικό τμήμα του πλατώματος. Στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο κτίστηκαν και οι δύο βασιλικές της αγοράς, μία επάνω στο ναό του Απόλλωνα και μια δεύτερη μόλις 20 μ. ΝΑ του ναού. Η πρώτη ανασκάφηκε βιαστικά και επιτόλαια με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε καν τις διαστάσεις της ούτε να διαθέτουμε ολοκληρωμένη κάτοψη²⁵. Η κεραμική που βρέθηκε είναι της υστερορωμαϊκής περιόδου, στην

23. Τα κατάλοιπα του δεύτερου λουτρικού συγκροτήματος, που καταλαμβάνει έκταση μεγαλύτερη των 350 μ.², εντοπίσαμε κατά την επιφανειακή έρευνα περίπου 100 μ. ανατολικά της στοάς της αγοράς.

24. Στην πραγματικότητα ένα μεγάλο μέρος των δωματίων δεν

έχει πλήρως ανασκαφεί. Απ' ό,τι φαίνεται ο Ορλάνδος ανέσκαψε συστηματικά το περίγραμμα της στοάς και τα τοιχεία που χώριζαν τα δωμάτια, έτσι ώστε να αποκαλυφθεί η αρχιτεκτονική μορφή της.

οποία πρέπει να ανήκει και το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής. Ίσως στην ίδια περίοδο οικοδομήθηκε και η τρικόλιτη βασιλική που ανιχνεύσαμε με γεωφυσική έρευνα ΝΑ του ναού (εικ. 9). Αυτή η βασιλική έχει διαστάσεις περίπου 30 x 18 μ και περιλαμβάνει έξω και έσω νάρθηκα. Εάν κρίνουμε από την επιφανειακή διασπορά, ήταν κτισμένη με αργολιθοδομή και κονίαμα.

Στην ίδια περίοδο πρέπει να χρονολογούνται και οι μετατροπές που έγιναν στο βουλευτήριο και στη μακρά στοά για να εξυπηρετήσουν εργαστηριακή δραστηριότητα. Στο βουλευτήριο ανοίχτηκαν δύο λεκάνες, διαστάσεων 1 x 0,86 μ. και βάθους 0,93 μ. που υδροδοτούσε αγωγός²⁶. Κατά τον Ορλάνδο οι λεκάνες αυτές είναι λουτήρες που δείχνουν ότι το βουλευτήριο μετατράπηκε σε λουτρά στα ρωμαϊκά χρόνια²⁷. Ωστόσο, πιστεύουμε ότι οι λεκάνες δεν ανήκουν σε ρωμαϊκό λουτρό αλλά σε εργαστηριακή εγκατάσταση των ύστερορρωμαϊκών χρόνων. Στο δυτικό άκρο της παρακείμενης μακράς στοάς διαπιστώθηκε η ύπαρξη πήλινων αποχετεύσεων και αυλάκων λαξευμένων στον στυλοβάτη, που επίσης πρέπει να αποδοθούν σε μεταγενέστερη εργαστηριακή χρήση²⁸. Ο ανασκαφέας βρήκε επίσης ακτέριστους «χριστιανικούς» τάφους στο δυτικό ήμισυ της στοάς, που δηλώνουν ότι σε μια ακόμα μεταγενέστερη φάση ο χώρος μετατράπηκε σε νεκροταφείο. Επίσης, κατά την επιφανειακή έρευνα της περιοχής αμέσως νότια και ανατολικά της αγοράς βρήκαμε άφθονη χρηστική κεραμική των αυτοκρατορικών και ύστερορρωμαϊκών χρόνων μαζί με αρκετούς τριπτήρες, σκωρίες και λίγα κεραμικά απορρίμματα κλιβάνων, τα οποία υποδηλώνουν εκτεταμένη κατοίκηση και εργαστηριακή δραστηριότητα στα ύστερορρωμαϊκά χρόνια.

Μελλοντικοί στόχοι

Η ανασκαφική έρευνα της ζώνης γύρω από την αρχαία αγορά είναι από τους κύριους στόχους του ερευνητικού μας προγράμματος. Με αυτόν τον τρόπο θα επιβεβαιώσουμε τα όρια της αρχαίας αγοράς και ελπίζουμε να κατανοήσουμε πώς γινόταν η μετάβαση από το αστικό κέντρο στις συνοικίες του άστεως. Εντός της αγοράς η προσοχή μας πλέον στρέφεται στην ανασκαφή του ιερού που ανιχνεύσαμε βόρεια της παλαιστρας καθώς και στην αποπεράτωση της ανασκαφής των δωματίων της μακράς στοάς. Με την παράλληλη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της επιφανειακής έρευνας ελπίζουμε να μπορέσουμε να προσφέρουμε μια όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη εικόνα του Σικυωνίου άστεως.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΡΡΗΣ

Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης & Αρχαιοπεριβάλλοντος
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - Ίδρυμα Τεχνολογίας & Έρευνας (ΙΤΕ)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

GRIFFIN, A., 1982. *Sikyon*, Oxford.

GOURLEY, B. - Y. LOLOS - A. SARRIS, 2008. Application of Integrated Geophysical Prospection Techniques for Mapping Ancient Sikyon, Greece, στο R. LASAPONARA - N. MASINI (επιμ.), *Proceedings of the 1st International EARSel Workshop on Advances on Remote Sensing for Archaeology and Cultural Heritage Management*, Rome, 169-173.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ, Κ., 1988. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΕ* 1984, 241-242.

25. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1926, 46-50 και ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ 1988, 1991α, 1991β.

26. PHILADELPHUS 1926, 177-180.

27. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1939, 120-121.

28. Όπως σωστά διέγινωσε ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1955, 390-391.

- ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ, Κ., 1991α. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1987, 66-68.
- ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ, Κ., 1991β. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1988, 30-31.
- ΛΟΛΟΣ, Υ., 2011. *Land of Sikyon: Archaeology and History of a Greek City-state* (*Hesperia* Suppl. 39), Princeton.
- ΛΟΛΟΣ, Υ. - Β. GOURLEY - D. STEWART, 2007. The Sikyon Survey Project: A Blueprint for Urban Survey?, *JMA* 20, 267-296.
- ΛΟΛΟΣ, Υ. - Β. GOURLEY υπό έκδοση. The Town Planning of Hellenistic Sikyon, *AA* 2011.
- ΛΟΛΟΣ, Υ. - Β. GOURLEY - Α. SARRIS - C. HAYWARD - C. TRAINOR - Ε. KIRIATZI - Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, υπό έκδοση. Surveying the Sikyonian Plateau: Integrated Approach to the Study of an Ancient Cityscape, στο *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, 8-10 Οκτωβρίου 2008*, Αθήνα.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1933. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1932, 63-76.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1935. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1934, 116-122.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1936. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1935, 73-83.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1937. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1936, 86-94.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1938. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1937, 94-96.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1939. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1938, 120-123.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1940. Ανασκαφαί Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1939, 100-102.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1947. Ανασκαφαί Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1941, 56-60.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1952. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1951, 187-191.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1955. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1952, 387-395.
- ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Α., 1956. Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΛΑΕ* 1953, 184-190.
- ØSTBY, E., 1992. Pausanias og Arkeologien, στο Ø. Andersen - T. Eide (επιμ.), *I Hellas med Pausanias*, Bergen, 153-176.
- PHILADELPHUS, A., 1926. Note sur le Bouleuterion (?) de Sicyone, *BCH* 50, 174-182.
- ROUX, G., 1958. *Pausanias en Corinthie*, Paris.
- SARRIS, A. - Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - V. TRIGKAS - Ε. ΚΟΚΚΙΝΟΥ - D. ΑΛΕΧΑΚΙΣ - G. ΚΑΚΟΥΛΑΚΙ - Ε. DE MARCO - Ε. SEFEROU - G. SHEN - Μ. ΚΑΡΑΟΥΛΙΣ - Κ. ΣΙΜΙΡΔΑΝΙΣ - F. ΚΟΝΔΙΛΙ - Μ. ΚΑΤΙΦΟΡΙ - Μ. ΔΟΓΑΝ - Υ. ΛΟΛΟΣ - ΤΗ. ΚΑΛΠΑΞΙΣ, 2008. Recovering the Urban Network of Ancient Sikyon through multi-component Geophysical Approaches, στο Α. POSLUSCHNY - Κ. LAMBERS - Ι. HERZOG (επιμ.), *Layers of Perception. Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, CAA, Berlin, April 2-6, 2007*, Bonn, 11-16.
- SCHEER, T. S., 1996. Ein Museum griechischer 'Frühgeschichte' im Apollontempel von Sikyon, *Klio* 78, 353-373.
- ΣΚΑΛΕΤ, C. H., 1928. *Ancient Sicyon, with a prosopographia Sicyonia*, Baltimore.
- ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Ν., 1971. *Σικωνία (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 8)*, Αθήνα.
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Α., 1926. Ανασκαφαί Σικυώνος, *ΑΔ* 10, 46-50.
- WINTER, N., 1993. *Greek Architectural Terracottas from the Prehistoric to the End of the Archaic Period*, Oxford.

SUMMARY

THE AGORA OF SIKYON

The area of the agora of ancient Sikyon was the focus of the excavations of the Archaeological Society of Athens from the 1930s to the 1950s and, to a much lesser extent, in the 1980s. Important public monuments of the ancient city came to light, but their topographical relation to the agora and to the urban tissue in general remained unexplored. The examination of the whole agora, its limits and structure was part of the Sikyon Survey Project, carried out from 2004 to 2009 by the University of Thessaly in collaboration with the Institute of Mediterranean Studies, the University of York and the XXXVII Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. The intensive surface survey and the geophysical prospectations within the ancient agora, as well as in the wider urban area, produced abundant evidence on the extent, content and development of the agora of Sikyon from the Early Hellenistic to the Late Roman period.